

УДК 123.1+130.2

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.4.8>**Врайт Галина Яківна**

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0003-3258-9705

Чумак Єгор Олександрович

студент кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-3957-8147

НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕНТАЛІТЕТ ЯК КАТЕГОРІЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

У запропонованій статті автори викладають власну інтерпретацію того, що ми називаємо національною свідомістю та національним менталітетом – поняття, якими нам доводиться користуватись так часто, поскільки проблема пошуку специфіки самобутності нашого (і не лише нашого) народу актуалізується на тлі глобальних політичних та соціокультурних обставин. Оскільки в часи складної та тривалої боротьби народу за право на існування масово виникає потреба у філософському обґрунтуванні своєї національної суверенності та самобутності, це дослідження покликане своєчасно задовольнити цю потребу у вирішенні проблеми об'єктивності поняття національного менталітету. В умовах, коли основні категорії філософії перебувають у фазі всебічного переосмислення під впливом глобальних всесвітніх процесів, поняття менталітету, будучи однією з таких категорій, також знаходиться в центрі уваги вчених.

Звичне розуміння менталітету як квінтесенції історичного досвіду народу, як правило, не викликає сумнівів, проте в наш час, коли виникає проблема співвідношення народної дії з його субстанційним началом, постає необхідність визначення первинності цих феноменів: національна культура визначає ментальність її носія, чи навпаки – специфіка незалежних від людини умов формує в ній певні культурні та соціально-політичні нахили.

Для вирішення цієї проблеми було застосовано трансцендентальний метод І. Канта, згідно з яким необхідно враховувати можливості чистого (теоретичного) розуму щодо досягнення таких надчуттєвих сутностей як національний менталітет. В результаті даного дослідження було зроблено висновок, що поняття менталітету, намагаючись огорнути всю повноту буття народу в історичній перспективі, переступає кордони чистого розуму та не знаходить відповідного змісту, з яким не вступало б в протиріччя; натомість, поняття менталітету є необхідною складовою практичного життя відповідального громадянина, і як така вона виступає лише особистим, недоторканим надбанням, що формується на основі принципів людини, які вона прагне поширити на всю націю в цілому.

Ключові слова: менталітет, нація, філософія, субстанція, розум.

Вступ. В наш час проблема менталітету все частіше набуває актуальності в науковому дискурсі. Це пов'язано не тільки з процесами глобалізації, внаслідок яких зростає інтенсивність міжкультурних взаємодій, але і з певними воєнно-політичними обставинами, які призводять до змін в національному самоусвідомленні людини та трансформації парадигми сприйняття національного менталітету. Запропонована стаття – не дослідження нації, не опис особливостей її розвитку в загальноісторичному плані, а всього лише обґрунтування на основі філософського

аналізу необхідності створення такої національної доктрини, метою якої є надання *націєтворчому* процесу нового імпульсу і специфіка якої полягає в тому, що більше не сліпий випадок чи збіг обставин покладені в основу формування нації, а свідомий вибір людини, для якої власне благополуччя, а отже й народне, – справа особистого обов'язку.

Численні філософи, культурологи, антропологи прагнули на основі історичних, культурних і географічних умов, в межах яких формувався певний етнос, вивести деяку «формулу», згідно якої ми змогли б визначити як і куди приводить нас національне провидіння. Дослідники беруться за цю справу з усвідомленням того, що індивідуальність не має ніякого значення в процесі етногенезу, і що всі етапи формування свідомості людини – а значить, і нації – цілком визначаються сторонніми умовами. Дійсно, формування народу – це тривалий і складний процес, на ранніх етапах якого зовнішні умови відігравали ключове значення, *але безпідставним є твердження, що цей процес остаточно завершився.*

Мета та завдання. Метою даної статті є дослідження такого явища як національна свідомість й формування на його основі поняття національної ментальності в якості об'єктивної реальності та визначення, яким чином вони впливають на процес націєтворення.

Для реалізації поставленої мети було поставлено такі **завдання**:

- 1) надати дефініцію поняття менталітет;
- 2) в'яснити можливість чистого розуму досягнути поняття менталітету;
- 3) сформулювати поняття національного менталітету на основі практичного розуму;
- 4) визначити спосіб об'єктивізації феномена менталітету як постулату практичного розуму.

Методи дослідження. Оскільки першочерговим об'єктом нашого інтересу виступають можливості чистого розуму щодо охоплення ідей, які він бажає перевести на ступінь більш-менш осяжних понять, відшуковуючи для них цілісне наповнення, то найбільш доцільним методом задля розв'язання покладених проблем виступає трансцендентальний підхід І. Канта, згідно якого вирішення філософських питань не може бути розпочате без підготовчого етапу у вигляді аналізу чистого розуму та його меж, переступання яких не припустиме в пізнавальному процесі, але цілком можливе в практичному застосуванні розуму.

Результати дослідження. Вивчаючи історію ми припускаємо, що всі ті події, пов'язані з народом, його перемоги чи занепади не є чимось випадковим; виникає враження наче цей стан речей повинен був скластись саме так, а не якимось інакше. Пояснення цього ми знаходимо в такому поширеному, але разом з тим й узурпованому понятті як «ментальність» або «менталітет», завданням якого (не самого терміну, а предмету, який він пояснює) є визначення і скеровування нашого національного курсу в історичній перспективі.

Науковці по-різному формулюють дефініцію цього терміну, залишаючи його сутнісну основу тією самою. Український дослідник О. Стражний формулює поняття ментальності наступним чином: «Це – певна сукупність цінностей, звичок, не завжди усвідомлена система координат, психологічних алгоритмів, які формують погляд людини або групи осіб на навколишню дійсність і, відповідно, визначають її (їх) поведінку» [4, с. 4]. Відомий український філософ В. Петрушенко надає наступне визначення менталітету: «Це поняття історії, культурології, психології та філософії, яке фіксує порівняно сталі особливості інтелектуальних станів, процесів і утворень певного народу або певної особистості» [2, с. 97].

Загалом можна ствердити, що національна ментальність – це сутнісний, метафізичний вектор народу, озираючись на який кожен *причетний громадянин* формує власний світогляд, на основі якого він продукує загальнонаціональні феномени та, спираючись на які, визнає свій етнос унікальним. Ці феномени суть культура, звичаї, цінності, загалом – прояви народної творчості, котрі в сукупності переростають в такий *соціально-політичний устрій*, що забезпечує найбільш гармонійний розвиток народу і підкреслює своєрідність його буття.

Але звідки відомо, що цей *народ сам по собі* (такий, що розглядається безвідносно до зовнішніх обставин; *народ сам-по-собі* чи *народ-в-собі* – взагалі, не більше ніж гола абстракція) визначається саме таким вмістом даних феноменів, але при цьому не може бути інакшим? Можливо, під час процесу дослідження або елементарного обдумування *сутності* того чи

іншого народу ми приписуємо їй такі ознаки, на котрі самі звертаємо увагу, але ніяк не можемо пізнати в цілому як самодостатній об'єкт. Такий принцип являє собою чистий кантіанський підхід, що має слугувати нам в якості канону, інакше будь-яке визначення, яке ми намагаємось сформулювати, і яке, в сутності, виступає цілковитою видимістю, ми сприйматимемо за істину в останній інстанції.

Застосування апріорних форм людського мислення перешкоджає нам пізнавати народ-в-собі, його сутність, як би ретельно й уважно ми не досліджували її через підручники, статті, кінематограф, історичні пам'ятки тощо. Натомість слід наголосити, що це дослідження жодним чином не зазіхає на надбання історії та антропології як наук, оскільки предметом їх інтересу виступає *закономірність* явищ соціальної, політичної чи культурної природи людини. Однак феномен менталітету, який вважається квінтесенцією всього вище перерахованого, має значення одухотвореної своєрідності народу та претендує на загальне, вичерпне його визначення, що робить його предметом вже не історичних чи антропологічних, а метафізичних пошуків. Тому в цьому дослідженні значення має філософська дедукція поняття менталітету, яке, за своєю суттю, виходить за межі таких емпіричних явищ як історичні чи культурні пам'ятки та постає орієнтиром народу в його соціальному, політичному та творчому житті. Саме тому, коли ми говоримо про правомірність використання такого поняття як менталітет з метою визначення особливостей нашої національної самобутності самої-по-собі, нам необхідно визнати його непридатність і діалектичність (слово діалектика використовується тут в кантіанському сенсі – видимість або ілюзорність) [3, с. 232] і, разом з тим, зрозуміти, що ані історія, ані антропологія не здатні на основі емпіричних фактів вивести «формулу» людини тої чи іншої національності. Сама функціональна природа чистого розуму накладає обмеження на такого роду пошуки. Всі звичні означення нації як єдиного цілого, всі ті якості та явища, які ми їй приписуємо як самостійному об'єкту самому-по-собі, не можуть слугувати справжнім знанням, а отже поняття менталітету, яке з необґрунтованою впевненістю приписують поняттю національності як такої, також постає предметом для софістики: можна вести тривалі дискусії навколо теми сутності того чи іншого народу, але результатом такого підприємства буде висновок того, що ми не отримаємо якоїсь конкретної та єдино правильної відповіді, оскільки всі аргументи «за» й «проти» будуть однаково значимими й рівносильними з логічної точки зору, але безплідними в філософському відношенні. Таким чином виникає антиномія.

Інша справа, коли ми робимо умовиводи виходячи зі справжнього стану речей. Це можливо лише в тому разі, якщо розглядати не умосяжну іпостась нації, тобто якою вона є в-собі та яку ми мислимо разом з *констатацією* існування певного народу, а її конкретну даність. За такої постановки проблеми значення має тільки те, що народ *являє собою на теперішній час в актуальній перспективі*. Характеристика народу є достовірною й якісною лише в тому випадку, коли вона розробляється в контексті відношення «народ – подія», оскільки саме так можливо відстежити прояв, наприклад, українства, але не як ментальної схильності, а національного дійства.

Найбільш очевидною обставиною, з якою ми пов'язуємо теперішнє буття українського народу, безсумнівно, є зовнішня агресія, що ведеться російською федерацією з 2003 року (конфлікт навколо острова Тузла – перша спроба Росії поширити свій вплив на Крим) проти суверенітету української держави та права її громадян на самовизначення. Всі статистичні показники й співвідношення державних потужностей (збройні сили, економіка тощо) обох сторін вказували на значну перевагу агресора й немічність жертви цієї агресії. Те, що український народ усвідомив, прийняв та відбив віроломну атаку агресора, свідчить про те, що причину моральної стійкості багатьох українських громадян слід шукати не лише на фронті. Так само складається справа з тактикою вищого командування: будь-які плани й рішення будуть безглуздими, якщо не має бажаних їх реалізовувати; якими б не були зусилля політичного й військового керівництва у забезпеченні міцної оборони держави – все марно без народної солідарності й розуміння того, що організація подібної оборони справді необхідна для безпеки кожного громадянина. Звідси випливає, що існує міцне підґрунтя, на якому здійснюються вище згадані

заходи. Таким підґрунтям виступає небажання українців пов'язувати свою долю з войовничою імперією через втрату власного суверенітету. В свідомості народу, результатом боротьби має стати, як мінімум, збереження незалежності держави. Але чому народ, особливо та його частина, що не застала радянського гніту та не відає всієї тяжкості національної несвободи, так міцно чіпляється за незалежність?

Це можна пояснити тим фактом, що в масову свідомість вже досить давно проникла ключова ідея: «Якою б неефективною та слабкою не була держава, її необхідно зберегти», оскільки саме держава витупає полем реалізації національної свідомості. Вивчаючи інформацію про те, що доводилось переживати народу закутому в кайдани чужорідним імперіалізмом, у людей виникає тісна асоціація втрати державної незалежності з приходом деспотизму іншо-національного буття з усіма його практичними (часто, деспотичними та репресивними по відношенню до підкорених) проявами. Таким чином, народ визнає свободу як цінність, спираючись на історичний досвід; кожен з нас дізнається про страшні випробування своїх пращурів – хто з підручників, а хто зі статей – і невільно зберігає прочитане в своїй пам'яті. Звідси формується уявлення про національну солідарність, відчуття загальної причетності до подій минулого, споглядання культури й традицій пращурів як спільного надбання. Таким чином, з національного самоусвідомлення кожного з нас, виникає уявлення про менталітет, який визнається спільним для всіх українців і який призначено скеровувати нас на шляху до розбудови держави. І хоча ми вже знаємо, що поняття менталітету, котре, згідно традиційної точки зору, розглядається в якості підстави для національної свідомості є радше сукупністю всіляких суб'єктивних інтерпретацій та інтелектуальною химерою, але саме спираючись на нього народ споглядає себе як унікальний історичний суб'єкт. Оскільки наразі кожен українець спостерігає за тим, як над національним надбанням, до якого він відчуває причетність, нависає екзистенційна загроза, він усвідомлює її як загрозу по відношенню до себе, свого національного буття, звідси й виникає жага до свободи, яка змушує пробуджувати ті якості, що ми несвідомо приймаємо як необхідні для відбиття ворожої агресії: *народ-як-даність стверджує менталітет, а не народ-в-собі визначається менталітетом.*

Великою помилкою було б вважати, що підсумувавши всі історичні моменти народної боротьби за свободу та самобутність, могло б пощастити вивести якісь загальні ознаки, що характеризували б його як народ-в-собі. Тому, необхідно залишити ці спроби, натомість акцентувати увагу на теперішньому стані речей, виходячи з беззаперечних даних. Українці ведуть боротьбу за своє існування як самодостатньої нації, що змушує кожного з нас, спираючись на досвід минулих поколінь, осмислювати самих себе, через єдиний національний «генетичний код», як одне ціле – єдність минулого, сьогодення і майбутнього. Переживаючи тяжкі удари долі, українці в пориві до свободи дійсно демонструють певні якості: стійкість (оскільки народ мужньо тримає оборону, жадаючи перемоги, а не компромісу), нетерпимість до противника (бо народ від усієї душі бажає йому загибелі), співчуття до співвітчизників тощо. Зрозумілим є той факт, що ми віримо у *вродженість* цих якостей, що вони містяться в нас як генетичний нахил, таким чином виводячи українство на рівень не стільки психологічної, скільки метафізичної моделі; ми віримо в те, що наша національна ментальність, якій ми приписуємо визначення згідно власних спостережень й умовиводів, супроводжує наш народ протягом всього його самоусвідомлення і є, фактично, тотожним його буттю.

В дійсності, як стало зрозумілим, ми самі конструюємо наш менталітет і разом з тим керуємось ним як комплексом принципів. Тобто, можна сказати, що використання поняття менталітету хоч і не годиться в процесі пізнання народу-в-собі (оскільки його пізнавальна цінність залишається під сумнівом), воно виконує корисну функцію, оскільки навколо нього відбувається об'єднання людей в єдиний організм, і воно обов'язково супроводжує народ, коли той відчуває загрозу нищення своєї самобутності – тому, що робить його, як він вважає, народом-в-собі.

Але хто такі «Ми» в національному плані? Насправді, питання персонального відношення кожного окремого громадянина до процесу націєтворення, може викликати чимало побоювань

щодо нехтування роллю окремого, одиничного суб'єкта в цьому процесі. Як правило, коли справа стосується прояву загального духу, індивідуалізм сприймається не стільки як зайве ускладнення, але і як небезпечне явище, що відволікає сходження цього колективного Абсолюту; саме так нерідко розуміють наділену майже теологічними властивостями природу менталітету: «Кожен може обрати собі Бога. Кожен може обрати собі національність, навіть історію. Однак ніхто не може обрати собі менталітет» [4, с. 9]. Така точка зору полягає в тлумаченні поняття національного «діатезу» як субстанціональності. Оскільки, як ми з'ясували, за націєтворенням стоїть *принципова* активність людини щодо відстоювання свободи вираження власної національної самосвідомості, то звідси і виникає *система загальнонаціональних принципів та ідеалів, встановлених кожним з нас, і таких, що мають хоч індивідуальне походження, але загальну необхідність*. Перефразовуючи видатного філософа Гегеля [1, с. 27], можна ствердити, що національний менталітет – *не субстанція*, як переконує в нас філософська наївність, *але суб'єкт*, що діє за власним планом, постулює доктрину, не пізнає, але втілює національність своєю дією. Він ототожнює свою одиничність з сутністю народу – народом-в-собі, про який знає лише те, що не виходить за горизонт його індивідуального законодавства: хоробрість, терпимість, волелюбність, самопожертвування, або ж грубість, ледарство, жорстокість, раболіпство – не тільки від усвідомлення одиничним громадянином своєї національної натури, а й *від міри її утвердження залежить все*. Саме тому було б помилкою з моральної точки зору безпідставно приписувати позитивні якості своїй нації, будь то «відважність», «працьовитість» чи «завзятість», поки ці якості не будуть проявлені тим, хто приписує, інакше він робить докір своїм одноплемінникам за нестачу того, чого у нього самого мало б бути в надлишку.

З вище наведеного ми розуміємо, що менталітет – це інтелігібельний феномен, поняття якого, з точки зору пізнання, має лише проблематичне відношення до реальності як опосередковане між принципом, затвердженим людиною, і дією національного духу, яка з нього випливає. Таким чином, цей феномен, якщо розглядати його щодо *пасивної свідомості* представляється зовнішньою субстанцією, що відноситься до нас опосередковано через відчуття національної приналежності; проте ж, у відношенні до *самосвідомості* воно є необхідною підставою для прояву субстанціональності, але не як бездумного наслідування певному еталону, а в якості активного суб'єкта, що виражає принципи своєї національної самобутності в *загально-імперативній формі*.

Проблема, порушена тут, лише на перший погляд має суто теоретичний характер і відноситься до можливостей нашого розуму досягнути такий феномен, поняття якого саме по собі не лише не має міцного обґрунтування (мало б воно емпіричні передумови, чи виводилось аналітично на основі інших понять), а й знаходиться за межами нашої, виключно людської когнітивності. Однак першочергове значення відведено практичній дії – наразі актуальною є не розробка певних правил і критеріїв, згідно яких ми могли б розрізняти гідність чи порочність деяких націй, продиктованих їм своєю сутністю. Ознайомившись із численними доктринами – філософськими, політичними та історіософськими – і усвідомивши, що всі вони вступають у суперечність з розумом (в плані свого походження), оскільки одержують матеріал з особистісних, упереджених спонукань, до нас приходить розуміння того, що значення має те, яким цей народ *повинен постати в майбутньому*, але це саме майбутнє повинно визначатись не через минуле, поскільки ним легко спекулювати заднім числом, а *через теперішнє*. Теперішнє формується на основі постульованих принципів одиничного громадянина, за допомогою яких він затверджує себе в якості національного духу, що підноситься над історією, простором, часом та каузальними відношеннями. Таким чином, поняття «менталітету» і «народу-в-собі» постають перед нами як *постулати*, невід'ємні від *націєтворчого спрямування практичного розуму*.

Висновки. На основі проведеного дослідження нам вдалось, відштовхуючись від попередньо зазначеного поняття менталітету, визначити, що традиційне розуміння явища національної ментальності, пристосоване до поняття народу-в-собі, виступає нежиттєздатним конструктом, оскільки ґрунтується на прагненні чистого розуму вийти за свої межі, щоб досягнути

ноуменальну природу об'єкта його інтересу. Звідси випливає, що шлях до сутності нації лежить не через її пізнання, внаслідок якого ми отримали б певний канон, на який можна було б спиратись з метою відповідати субстанційній природі свого народу. Менталітет, будучи національною сутністю, може бути лише втілений через конкретну дію, керуючись принципами практичного розуму. Для філософа не може бути несподіванкою той факт, що абстрактні поняття тих чи інших феноменів, які не мають емпіричного відповідника, тільки й можуть бути визначені шляхом трансцендентального аналізу. Так само у випадку з поняттям менталітету, використовуючи вище зазначений метод, нам вдалося не лише довести об'єктивну значущість цього поняття при суб'єктивному походженні, а й окреслити спосіб досягнення того, що не підлягає теоретизації, але може бути реалізовано практично – ідею народу-в-собі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гегель Г.В.Ф. Феноменологія духу. Київ: Основи, 2004. 548 с.
2. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. 264 с.
3. Кант І. Критика чистого розуму. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
4. Стражний О. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність. Київ: Книга, 2008. 368 с.

REFERENCES

1. Hegel G.V.F. Fenomenologhiia dukhu. [The Phenomenology of Spirit]. Kyiv: «Osnovy», 2004. 548 p. [In Ukrainian].
2. Petrushenko V. Tlumachnyi slovnyk osnovnykh filosofskykh terminiv. [Explanatory dictionary of basic philosophical terms]. Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha», 2009. 264 p. [In Ukrainian].
3. Kant I. Krytyka chystoho rozumu. [Critique of Pure Reason]. Kyiv: Yunivers, 2000. 504 p. [In Ukrainian].
4. Strazhnyi O. Ukrainskyi mentalitet: Iliuzii. Mify. Realnist. [Ukrainian mentality: Illusions. Myths. Reality]. Kyiv: «Knyha», 2008. 368 p. [In Ukrainian].

Vrait Halyna Yakivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Philosophy,
Sociology and Management of Socio-Cultural Activity
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0003-3258-9705

Chumak Yehor Oleksandrovyh

Student at the Department of Philosophy,
Sociology and Management of Socio-Cultural Activity
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3957-8147

NATIONAL MENTALITY AS A CATEGORY PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING IN THE CONDITIONS OF SOCIOCULTURAL TRANSFORMATION

In the proposed work, the author presents his own interpretation of what we call national consciousness and national mentality – concepts that we have to use so often, since the problem of finding the specific identity of our (and not only our) people is actualized against the background of global political and sociocultural circumstances. Since in the times of the people's complex and long struggle for the right to exist, there is a massive need for a philosophical justification of their national sovereignty and identity, this study is designed to meet this need in a timely manner

in solving the problem of the objectivity of the concept of national mentality. In the conditions when the leading categories of philosophy are in a phase of comprehensive rethinking under the influence of global world processes, the concept of mentality, being one of these categories, is also in the center of attention of scientists in recent years.

The usual understanding of mentality as the quintessence of the historical experience of the people, as a rule, does not cause doubts, however, in our time, when the problem of the correlation of popular action with its substantive principle arises, it is necessary to determine the primacy of these phenomena: national culture determines the mentality of its bearer; or vice versa – specificity independent of human conditions forms certain cultural and socio-political inclinations in it.

To solve this problem, the transcendental method of Immanuel Kant was applied, according to which it is necessary to take into account the possibilities of the pure (theoretical) reason in understanding such supersensible entities as the national mentality. As a result of this study, it was concluded that the concept of mentality, trying to encompass the entire existence of a people in a historical perspective, crosses the boundaries of pure reason and does not find a suitable meaning with which it would not contradict; instead, the concept of mentality is a necessary component of the practical life of a responsible citizen, and as such it acts only as a personal, inviolable property, formed on the basis of human principles, which it seeks to extend to the entire nation as a whole.

Key words: *Mentality, nation, philosophy, substance, reason.*